

*Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar*

*Katolikus restauráció a bécsi békétől a
gyászévtizedig a Dunántúli és Felső-Dunamelléki
református egyházkerületek területén*

Tézisfüzet – Angol nyelvű összefoglaló

Témavezető: Dr. Ladányi Sándor Emeritus Professor

Szabó Előd, 2010. február 20.

Mottó: „Amilyen mértékkel mértek, olyannal mérnek nektek, sőt ráadást is adnak.” (Márk evangéliuma 4. rész 24. vers)

A téma felvetése

Teológiai tanulmányaim során az egyház történetének XVII. századi eseményeit vizsgálva mindig szembeötlő volt, hogy a protestánsok által kedvezően megvívott harmincéves háborút követő békeszerződések, bár mindenben megerősítették a reformáció egyházainak létét, mégsem biztosították teljes egészében megmaradásukat. A leginkább szembetűnő ez éppen a Magyar Királyság területén volt, ahol külön békeszerződés, a linzi béke 1645-ben biztosította a protestáns egyházak szabadságát és vallásuk gyakorlásának teljességét. Azonban 1645 után eltelik negyed évszázad és elérkezünk a magyar protestantizmus egyik legszomorúbb és legfájóbb időszakához, a gyászévtizedhez (1671-1681). Alapvető kérdésem az volt, hogy mi minden történhetett ebben a 25 esztendőben ahhoz, hogy a csúcsponttól a mélységbe zuhanjon a protestáns egyház, vagyis milyen formában sikerült a katolikusoknak helyreállítaniuk előző erőállapotukat, milyen formában zajlott a római egyház restaurációja.

Éppen ezért vettem nagytitkos alá ezt az időszakot, hogy megvizsgáljam, tényleg csúcspontnak nevezhető-e a linzi béke, ha pedig nem, akkor vajon hol található a protestáns egyházak legerőteljesebb pillanata. Így haladtam az időben visszafelé, míg sikerült megtalálnom a csúcspontot, az 1608-as esztendőben. Az ezt követő esztendőben mind létszámát, mind területi kiterjedtségét, mind pedig a pártoló főnemesek, nemesek arányát illetően a legerősebb a protestáns egyházak léte. Ettől kezdve beszélhetünk a protestantizmus elerőtlenítésének, más szemszögből nézve a katolikus restauráció kezdetének időszakáról. Az időkeretnél az is meghatározóvá vált, hogy az 1608 és 1670 közötti időszak egy sajátos katolikus restaurációs folyamatot takar, amelyet a földesúri ellenreformáció korának nevezhetek. Az időkeret, amit ilyen formában 62 esztendőben határoztam meg, ennek a földesurak által végzett restaurációs időszaknak az áttekintését teszi lehetővé.

Az idői keret mellett a földrajzi keret meghatározása is fontos volt. A katolikus restauráció folyamatának minden hatása ebben az időszakban leginkább a Nyugat-Dunántúl, valamint Északnyugat-Magyarország protestáns gyülekezeteiben érződött. Ezen a területen két református egyházkerület alakult ki, a Dunántúli és a Felső-Dunamelléki. Ezeknek külső határai nagyjából megfeleltek a lutheránus egyházkerületeknek és a korábbi katolikus egyházmegye beosztásoknak is, így a területi határokat mindhárom felekezet szemszögéből meglehetősen nagy pontossággal meg lehet határozni. Szem előtt tartottam azt is, hogy ne csupán egy felekezet szemszögéből kerüljön megvizsgálásra az időszak, hanem mind a két protestáns egyház, vagyis a református és evangélikus, ahogyan a korszakban nevezik kálvinista és lutheránus, valamint a római egyház szemszögéből is.

A fentebb felvázolt idői és földrajzi keretben igyekeztem felvázolni mindazokat a folyamatokat, amelyek elősegítették a római egyház megerősödését. Ezeket a folyamatokat, igyekezeteket röviden a katolikus restauráció kifejezéssel jelölöm.

A téma tárgyalása

A téma feldolgozását négy fő részre osztottam. Elsőként a témának keretet adó külső körülményeket mutatom be, a történelmi előzményeket, illetve a politikai, történelmi helyzetet. Ezt követően a katolikus restaurációt hármass felosztásban tárgyalom, úgymint a restauráció külső tényezői, a restauráció belső tényezői és a restauráció módszerei.

A külső körülmények, keretek

A Magyar Királyságban zajló események semmiképpen sem voltak függetlenek a környező országok eseményeitől. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a Habsburg-ház fennhatósága alá tartozott minden szomszédunk, amely északi (Csehország, Morvaország, Szilézia), nyugati (Ausztria) és délnyugati (Horvátország) irányban feküdt. A másik jelentős ok pedig a független Erdélyi Fejedelemség jelenléte, amely szintén meghatározta a korszak politikai, történelmi alakulását a Magyar Királyság területén. Egy harmadik külső szereplő is létezett ekkor a magyar területeken: a Török Birodalom. A török jelenlét hatása azonban inkább csak érintőlegesen formálta a vallási eseményeket a politikai eseményeken keresztül, így ez a mozzanat csak harmadik tényezőként jelentkezett. Végül hasonló hatás érkezett Észak- és Nyugat-Európa nagyhatalmai felől a harmincéves-háború ideje alatt (1618-1648).

A fenti hatásokon kívül fontos volt megvizsgálni a XVI. század eseményeit is, hiszen az akkor lezajló folyamatok meghatározták a következő évszázad történéseit is. A XVI. században, hasonlóan a XVII. század vizsgálatához, átnéztem mind a protestáns egyházak elterjedésének, mind pedig a római egyház ellenlépéseinek sorozatát.

Ennek megfelelően a külső keretek vizsgálatát két fejezetben tárgyaltam, elsőként az 1500-as évek eseményeit, majd pedig a történelmi és politikai helyzetet, ami meghatározta a Magyar Királyság életét.

A katolikus restauráció külső tényezői

A katolikus restauráció folyamatában több tényező játszott közre. Ezek közül elsőként azokat vizsgáltam meg, amelyek kívülről, vagyis a politika felől határozták meg a legfontosabb irányokat. Itt is szerepet kapott a Török Hódoltság, az Erdélyi Fejedelemség és a Habsburg Birodalom, de csak abból a szempontból, hogy a török jelenlét, a Habsburg-ház, illetve az erdélyi fejedelmek mennyire segítettek vagy akadályozták a római egyház megerősödését.

A restauráció külső tényezőinél ennek megfelelően helyet kapott a Török Hódoltság vallási élete, annak vizsgálata, hogy a Habsburg-ház uralma alatti területek (Ausztria, Csehország, Morvaország, Szilézia, Horvátország) vallási élete mennyire volt hatással a Magyar Királyság vallási életére. Külön helyet kaptak a békeszerződések, amelyek az ismétlődő, Erdély felől érkező támadások nyomán születtek (I. és II. Bécsi Béke, Nikolsburgi Béke, Pozsonyi Béke, Linzi Béke). Megvizsgáltam azt is, hogy az országgyűlések vallásügyi végzéseiben mennyire jelentkezik a katolikusok megerősödése. Végül pedig azt a folyamatot tekintettem át, hogy a Habsburg-ház uralkodói a meghozott törvényeket milyen formában ültették át a gyakorlatba, illetve mennyire jelentkezett a törvények elgyengítése, semmibe vétele a királyok részéről.

A katolikus restauráció belső tényezői

A külső tényezők mellett fontosnak tartottam megvizsgálni azt is, hogy az érintett egyházak (katolikus, református, evangélikus) belső élete milyen hatással volt a katolikus restauráció folyamatára. Azt igyekeztem megvizsgálni, hogy a protestáns egyházak belső gyengeségei indokolták-e a római egyház ilyen mértékű megerősödését, illetve hogy a

katolikusok belső élete mutat-e olyan felerősödést, hogy annak a restauráció folyamatára ennyire erőteljes hatása lett volna.

Ennek érdekében mindhárom egyház vizsgálatánál ugyanazt a módszert követtem, hogy összehasonlítható legyen az egyházak belső élete. Megvizsgáltam a korszak fontosabb zsinatainak végzéseit, a lelkészek életének hiányosságait és pozitívumait, a gyülekezetek életének erősségeit és gyengeségeit, valamint az egyházszervezetből fakadó előnyöket és hátrányokat. Mindhárom egyház esetében külön vizsgáltam a hiányosságokat, illetve pozitívumokat, hogy ilyen formában is tiszta következtetést vonhassak le. Külön foglalkoztam a református egyházszervezet ekkor megjelenő testületével, a Dunántúli Református Egyházkerületben felállított gyülekezeti presbitériumokkal.

A katolikus restauráció módszerei

A restauráció módszerei széles skálán mozogtak. Voltak erőszakos, kevésbé erőszakos és teljességgel lelki megmozdulások is annak érdekében, hogy a római egyház elveszített pozícióit visszaszerezze. Az egyik alapvető jellegzetessége a XVII. századi katolikus restaurációnak, hogy a politikai, társadalmi tényezők teljesen összefonódtak az egyházi érdekekkel, ami csak tovább erősítette a restaurációs törekvéseket. Ehhez hozzátartozik, hogy a Habsburg-ház abszolutisztikus törekvése a római egyház megújulási-újjáépítési folyamatával egybeesett. Mindkét csoport támaszt és szövetségest talált egymásban: Habsburg-ház és katolikuság együtt harcoltak a rendiség és a protestantizmus ellen.

A katolikus restauráció, a különböző módszereknek köszönhetően, elég hamar eredményeket ért el. Az 1625-ös országgyűlésen már érzékelhető, hogy a protestánsok ereje nem olyan, mint a század elején. A katolikus restauráció azonban igazán I. Rákóczi György halála és a Westfáliai béke megkötése után erősödött fel. Egyrészt a Habsburg-házat nem kötötte semmilyen külső erő, ami miatt félnie kellett volna (sem a nyugat-európai hatalmak, sem az Erdélyi Fejedelemség részéről), másrészt pedig a katolikus oldal is az 1650-es évekre erősödött meg annyira, hogy keményebb formában is felvehette a harcot a protestánsokkal. A nagyobb támadás a római egyház részéről azonban I. Lipót trónra kerülése után kezdődött meg. 1657-ben, amikor a királyváltás megtörtént még semmi sem utalt azokra az eseményekre, amelyek az 1659-1660-as években lezajlottak. Ekkor jelentek meg ugyanis nyílt formában az erőszakos restaurációnak a kézzelfogható jelei. Ez pedig azt is mutatja, hogy a protestáns egyházak olyan veszteséget szenvedtek el a korábbi évtizedekben, ami miatt az erőszakos cselekményekkel szemben nem tudtak fellépni. A XVII. századi katolikus restauráció annak ellenére megragadott minden eszközt az elveszített pozíciók visszaszerzésére, hogy az ellenkezett mind az országos törvényekkel, mind pedig a keresztyén alapelvekkel.

Ennek megfelelően tekintetem át az alkalmazott módszereket. A restaurációt megalapozó módszer volt a főrendűek, illetve nemesek áttértése, amelyknél kiemelkedő hatása volt Batthyány Ádám és Nádasdy Ferenc katolikusává válásának. Fontos módszer volt a katolikusok törvényértelmezése, amely nem csupán a törvények értelmének megfelelően, hanem egyes esetekben a törvények megszegésével jelentkezett. A törvényértelmezés jellegzetes példája a földesúri jog érvényesítése, amely lehetővé tette a katolikus földesurak számára, hogy protestáns jobbágyaikat vallásuk megváltoztatására kényszerítsék. Ennek a törvényértelmezésnek egyik legerőteljesebb támogatója Pázmány Péter érsek volt, akinek restaurációs tevékenységével külön fejezetben is foglalkozom. A restauráció megalapozását segítette elő a fontosabb tisztségeknek katolikus vallásúakkal való betöltése, hiszen a protestánsokra kedvező törvények végrehajtása sok esetben elbukott a katolikus tisztségviselők ellenállásán. Jellegzetes példaként emelem ki Althan Mihály tevékenységét, aki megmutatta, hogy mennyi mindent tud tenni egy buzgó katolikus egyháza előmozdítása érdekében, hogyha a megfelelő pozíciók birtokába jut. Szintén komoly szerepet kapott a katolikus restauráció módszerei között a missziós munka, amelyet a különböző

szerzetesrendek, köztük a jezsuita rend végeztek. A jezsuita rend nem csupán a misszió területén, hanem a politika terén is komoly szerepet játszott, amelyet szintén felvázoltam. A katolikus restauráció módszerei között megjelent az úgynevezett szellemi küzdelem is, amely egyrészt az országgyűlési tárgyalások vitáiban, másrészt az irodalmi téren folytatott hitvitákban öltött testet. A módszerek között meg kellett említenem azokat is, amelyek kisebb-nagyobb formában az erőszak jeleit mutatták. Ez megmutatkozott a várban élő katonák vallásszabadságának megakadályozásában, a protestáns tisztségviselők üldözésében, a protestáns gyülekezetek nem-lelkészi előjáróinak börtönnel, veréssel, fenyegetéssel való megtörésében, valamint a katonaságnak a nem-katolikus gyülekezetek megfélemlítésében betöltött szerepében. A katolikus restauráció módszerei között egy nagyon finom megoldással zártam a sort, ez pedig az inkvizíció közbelépése a magyar katolikusok érdekében. A módszerek felvázolása után egy statisztikai képet is adtam, hogy milyen eredményeket sikerült elérnie a katolikus restaurációnak 1608 és 1670 között.

Végkövetkeztetések

Az alapkérdésem az volt, hogy vajon milyen tényezők segítették a római egyház megerősödését, illetve milyen események voltak azok, amelyek a protestáns egyházakat gyengítették, ezzel felgyorsítva a katolikus restauráció folyamatát.

A legelső tényező, amelyet megvizsgáltam, az úgynevezett általános körülmények, a történelmi és politikai helyzet, a XVI. századi előzmények, valamint a török hódoltság közelsége. Ezek alapján megállapíthattam, hogy az 1608-as esztendőhöz érve a katolikus megerősödés folyamata megtorpant, a protestáns egyházak pedig a győztes Bocskai-szabadságharc nyomán újult erővel vághattak neki a vallási küzdelmeknek. Az egyéb körülmények, a Magyar Királyság, valamint az Erdélyi Fejedelemség és Török Hódoltság helyzete, valamint az Európai erőviszonyok nem adtak előnyt a küzdelemben egyik félnek sem.

Az alapvető tényezők megvizsgálása után a restauráció külső tényezőit vettem nagyjító alá. Az országgyűlési törvényeknek, a békekötéseknek, az uralkodók magatartásának, valamint a Török- és a Habsburg Birodalom vallási életének hatásait mérlegeltem. A Török Birodalom közelsége teljes mértékben semleges volt a katolikus restauráció menetére. Megállapíthattam, hogy a protestánsok számára kedvező békekötések, valamint az ezekből fakadó országgyűlési törvények nem fejthették ki azt a hatást, mint amit a reformáció egyházai reméltek. Ennek oka egyrészt az uralkodók egyértelműen katolikus-barát hozzáállása volt, másrészt pedig az a katolikusok megerősödését szolgáló irányzat, amely a Habsburg Birodalom országaira volt jellemző a XVII. század első harmadában. Az uralkodók magatartását vizsgálva egyértelműen látható és érezhető volt az abszolutisztikus törekvéseknek az egyházi életben való megnyilvánulása. A teljes hatalmat elérni kívánó uralkodónak az egyvallású ország a kedvező. A politikai és vallási vonulat összefonódását Bethlen Gábor hozzáállásában is nyomon követhetem, hiszen királyi hatalmát csak akkor tarthatta meg, ha sikerül mind a protestáns, mind pedig a római egyházak életét közös nevezőre hozni. A nagy erdélyi fejedelem rövid királyi uralmától eltekintve a protestánsok számára csak kedvezőtlen intézkedések jelentek meg az uralkodói ház részéről 1608 után.

A restauráció külső tényezőinek vizsgálata után a belső tényezőket mérlegeltem. Itt a három egyház életét követtem nyomon, hogy megállapíthassam egyrészt, vajon a protestáns egyházak gyengültek-e annyira, hogy az a katolikusok számára ilyen nagy mértékű megerősödést tett volna lehetővé; másrészt, vajon a római egyház volt-e olyan kirobbanó erőben, hogy az ilyen mértékű megerősödést indokolt volna. Az egyházszervezet, a lelkészek-papok élete, a zsinati rendelkezések, valamint a pozitívumok-hiányosságok aránya került nagyjító alá. Ezekből kiderül, hogy a két protestáns egyház egyáltalán nem gyengült meg, sőt bizonyos tekintetben erősödést mutatott. A római egyház ugyan sok pozitívumot, sokféle jó kezdeményezést sorakoztatott fel ebben az időszakban, de az csupán kismértékű fejlődést tett

volna lehetővé, ilyen átütő erejűt nem. Ebben a blokkban vizsgáltam meg a két protestáns egyház viszonyát is, hogy megnézhessem, az milyen hatással volt a katolikus restaurációra. Kimondhatom, hogy a református-evangélikus ellentét, sokszor ellenségeskedés kifejezetten ártott a protestánsok közmegítélésének, ráadásul komoly érvet adott a katolikus hitvitázók kezébe. Bár ez a viszony elősegítette a római egyház megerősödését, de még ez sem indokolt olyan mértékű arányváltást a protestáns-katolikus hívek számát illetően, mint ami végbement az általam vizsgált 62 esztendőben.

Az első három nagy fejezet összefoglaló értékelését úgy adhatom meg, hogy az általános-, a külső- és belső tényezők nem tettek lehetővé olyan mértékű megerősödést a római egyháznak, mint ami ténylegesen megtörtént 1608 és 1670 között.

A restauráció módszereinek vizsgálata során derült ki, hogy mi okozta a vallási arányok ilyen nagymértékű változását. Mindaddig, amíg a módszerek nem voltak tudatosak, addig a katolikus restauráció eredményei sem voltak számottevőek. A módszerek tudatos alkalmazása az 1610-es évektől kezdve jelenik meg, az eredmények pedig meglehetősen korán, már az évtized legvégén jelentkeznek is. Az egyik legfontosabb módszer a főrendűek és nemesek katolikusá tétele volt. Az általam vizsgált terület két legfontosabb protestáns főurat, Batthyány Ádámot és Nádasdy Ferencet csak 1629-ben, valamint 1643-ban sikerül a római egyházba átvezetni. Az ő példájukon keresztül az is nyomon követhető, hogy milyen eredménye lett egy nagyobb terület felett intézkedő nemes áttérésének. Ha nem is teljesen és automatikusan lett katolikus az adott terület, de a katolikusá váló nemesek intézkedései nyomán tulajdonképpen lehetetlenné vált a protestáns gyülekezetek vallásgyakorlata. Ebbe a sorba illeszkedik bele az a koncepció, hogy a tisztségeket az esetek döntő többségében katolikusok kapták, ami ösztönzőleg hatott a római egyházba való átlépésre. Althan Mihály példáján keresztül pedig az is érzékelhető volt, hogy egy katolikus nemes mennyi mindent tud tenni annak érdekében, hogy a római egyház tovább erősödjön.

A másik fontos mozzanata a katolikus restauráció módszereinek a békekötések, illetve az országgyűlési törvények pozitívumainak meggyengítése volt. Amennyiben a megalkotott és szentesített törvények a maguk értelmében a gyakorlatba is átkerültek volna, akkor nem történhetett volna meg a protestáns jobbágy gyülekezetek felszámolása, a véghelyeken élő katonák vallásszabadságának korlátozása, a vallási sérelmek felsorolásának megakadályozása. A törvények szerint ugyanis senki nem akadályozhatta vallásának gyakorlásában a mezővárosok és falvak lakóit, a végvárak katonaságát külön biztosították a szabad vallásgyakorlatról, a vallásügyi sérelmek előhozását pedig minden más sérelem előtt ígérték meg az uralkodók és biztosították a törvények. A valóságban azonban minden másként működött. A földesúri jog előhúzásával a katolikus restauráció élharcosai semmissé tették az „alattvalók” szabad vallásgyakorlatát. A törvények csűrés-csavarásával kijátszották a legtisztábbnak tűnő rendelkezéseket is. A protestáns sérelmi politikát pedig egy katolikus sérelmi politika behozásával erőlténítették el. A legerősebbnek tűnő bástyát, a békekötések és országgyűlési törvények biztosítékait szépen-lassan elbontotta a római egyházat megerősíteni akaró uralkodói elit.

A harmadik mozzanata a katolikus restauráció módszereinek a római egyház sajátosságaiból fakadó lehetőségek voltak. Ide tartozik a missziós tevékenység, az inkvizíció segítségnyújtása, valamint az irodalmi viták folytatása. A missziós erőfeszítések sorában leginkább a ferences szerzetesek, valamint a jezsuiták jártak az élen. Érték el viszonylag komoly eredményeket: ide sorolhatjuk egyes főurak meggyőzését, hogy elhagyva a protestáns egyházakat legyenek a római egyház tagjaivá. Ugyanakkor a jezsuita rend jelenléte, valamint a hitvitázó irodalom sok feszültséget ébresztett a protestáns oldalban, ami miatt a békés együttélés vagy a kiegyezés teljességgel lehetetlenné vált. Külön érdekessége a restauráció módszereinek a római inkvizíció közbelépése, amellyel Mátyást győzték meg arról, hogy legyen hű tagja és buzgó támogatója a római egyháznak. Ezzel sikerült elérni azt, hogy az 1608-as törvények szentesítője már a következő esztendőben megszegte a törvényeket.

A negyedik fontos mozzanata a restauráció módszereinek az erőszak alkalmazása. Bár ez foglalja el a legkisebb terjedelmet értekezésemben, mégis a leghatékonyabb eljárásnak bizonyult. Ebbe a sorba tartozik a földesúri jog alkalmazása, amikor katonasággal győzték meg a jobbágyokat a katolikus hit felvételére. Ide sorolom a lelki erőszak alkalmazását is, amikor városkapuk lezárásával, fenyegetésekkel, pénzbüntetéssel félemlítették meg az embereket és tették lehetetlenné, hogy vallásukat szabadon gyakorolják. Erőteljesen léptek fel a protestáns tisztségviselők ellen, a prédikátorok, tanítók és esperesek, püspökök ellen. Aki a fenyegetésnek nem engedett, azt megverték, elűzték, nem voltak tekintettel sem életkorra, sem családra, sem kisgyermekre. Végül pedig nyílt erőszakot alkalmaztak teljes gyülekezetek megtörésében. Bebörtönözték, megkínózták az elöljárókat, hogy példájukon keresztül meggyőzzék a híveket a katolikus hit igazáról. Ezek a módszerek vezettek végül oda, hogy a római egyház híveinek számát a kicsit több, mint hat évtized alatt két és félszeresére növelte.

Összességében megállapíthatom, hogy a protestáns egyházakat megfosztották annak lehetőségétől, hogy saját tisztségviselőik útján védjék meg magukat, így a törvényi és békekötési pozitívumok teljességgel eltűntek. Az eszközök alkalmazásakor pedig nem riadtak vissza sem a törvénytelen, sem pedig az erőszakos megoldásoktól. Ezekkel szemben a protestáns egyházak teljesen védtelenek voltak. A korszak küzdelmeit áttekintve a véleményem a következő. A római egyház belső erőforrásai nem voltak elegendőek ahhoz, hogy pozícióit visszaszerezze. Ezért volt szüksége az erőszak alkalmazására valamint külső támogatásra, amelyet a Habsburg-ház készségesen nyújtott 1608 és 1670 között, majd utána is a katolikus restauráció folyamatához.